

DOI: 10.22559/folklor.983

folklor/edebiyat, cilt:25, sayı:99, 2019/3

Yeni Uygurca ve Yeni Uygurca Sözlükler¹

Modern Uyghur and Modern Uyghur Dictionaries

Fikret Yıldırım*

Öz

Uygurlar, günümüzde yaklaşık 10 milyonluk nüfusları ile başlıca Çin'in kuzeybatısında yer alan Uygur Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Ayrıca yaklaşık 300 bin kişilik nüfus ile komşu Kazakistan, Kırgızistan ülkeleri ile Özbekistan ve Türkmenistan ülkelerinde yaşayan Uygur toplulukları vardır. 20. yüzyılın başlarına kadar “Kaşkarlık”, “Turpanlık” vb. yöresel adlar ile anılan Doğu Türkistan Uygurları özellikle 1955'te Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulmasıyla resmî olarak “Uygur” etnik adını kullanmaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da Yeni Uygurca dışında Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca ve Tuvaca olmak üzere toplam beş Türk dili daha konuşulmaktadır ve bu dilleri konuşan Türkler arasında Yeni Uygurca ortak iletişim dili yani “lingua franca”dır. Yeni Uygurcanın diyalektlerinin sınıflandırılması konusunda çeşitli görüşler vardır. Fakat, sınıflandırmaların genelinde görülen Yeni Uygurcanın temelde kuzey ve güney diyalektler olarak ikiye ayrıldığıdır. Uygurlar XX. yüzyılın ortalarına kadar Arap alfabesi kullanmışlardır. Doğu Türkistan'da 1950'den 1983'e kadar Kiril alfabesi ve Latin alfabesi (Yeni Uygurca *Yeni Yezik*) kullanılmıştır. 1983'ten günümüze kadar yapılan imla sistemindeki geliştirmeler ile Arap alfabesi (Yeni Uygurca *Kona Yezik*) kullanılmaktadır. Sözlüklük, Uygurca çalışmalar içinde önemli bir yer tutmaktadır ve ilk Yeni Uygurca

¹ Bu yazı, 108K413 numaralı “Çin'deki Türk Dilleri” TÜBİTAK projesinde (2009-2011) hazırlamış olduğum “Uygurlar ve Yeni Uygurca” adlı çalışmadan geliştirilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, YTÜ, Fen-Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fikretyildirim1981@gmail.com.

sözlüğün tarihi 1880'e kadar gitmektedir. Bu dönemden sonra çok sayıda hem tek dilli hem de iki dilli Uygurca sözlükler hazırlanmıştır.

Anahtar sözcükler: *Uygurlar, yeni Uygurca, eynu, Uygur diyalektleri, Uygur alfabeleri, Uygurca sözlükler*

Abstract

Today, Uyghurs live mainly in Uyghur Autonomous Region, in northwest China and their population approximately amounts to 10 million. Also, nearly 300,000 Uyghurs live in Uzbekistan, Turkmenistan and in neighbor countries; Kazakhstan and Kyrgyzstan. Until the beginnings of the 20th century, East Turkistan Uyghurs were called with their regional names like “*Kaşkarlık*”, “*Turpanlık*” etc. Especially, with the foundation of Uyghur Autonomous Region in 1955, they started to use the “*Uyghur*” ethnic name officially. Now, in Eastern Turkistan, other than Modern Uyghur, five Turkic languages are spoken. These languages are Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Tatar and Tuvan. Among these Turkic speaking communities the Modern Uyghur is a common communication language, namely “*lingua franca*”. There are various ideas on the classification of the dialects of Modern Uyghur. However, the common point of these ideas is that Modern Uyghur has two branches: northern and southern dialects. Until the mid-20th century, Uyghurs used Arabic alphabet. In Eastern Turkistan, from 1950 to 1983 Cyrillic alphabet and Latin alphabet (in Uyghur *Yèji Yèzik*) were used. From 1983 to the present day, with the improvements on the orthography, Arabic alphabet (in Uyghur *Kona Yèzik*) has been used by Uyghurs. Lexicography occupies an important place in Modern Uyghur studies and the first Uyghur dictionary dates back to 1880. Since then, a large number of both monolingual and bilingual Uyghur dictionaries were prepared.

Keywords: *Uyghurs, Modern Uyghur, eynu, Uyghur dialects, Uyghur alphabets, Uyghur dictionaries*

1. Uygurlar ve yeni Uygurca

Çin Halk Cumhuriyeti'nde Türk dilleri konuşan azınlıkların çoğunluğu Çin'in kuzeybatısında yaşamaktadırlar. Uygurlar hem bu bölgedeki azınlıklar arasında hem de Çin'in genelinde Türk dili konuşan en büyük azınlık millettir. Uygur Özerk Bölgesi² Uygurların çoğunluğunun yaşamını sürdürdüğü bölge olup başkenti Ürümqi'dir.

Yeni Uygurca'yı birinci dil olarak konuşan kişi sayısı tahminen 7 ile 10 milyon arasındadır (Boeschoten, 1998: 9). Çin'de yaşayan Uygurların 1950'lerden itibaren nüfusları şöyledir: 3.640.000 (1953); 3.996.311 (1964); 5.957.112 (1982); (Doğu Türkistan'dan gayri resmî nüfus verisi) 6.170.000 (1984)³; 7.214.431 (1990) (Cheng, 1997: 5); 7.598.468 (Doğu Türkistan genel nüfusunun % 47'si) (1993) (Yazıcı Ersoy, 2007, 357); 10.069.346 (2010) (Ning vd., 2018)⁴.

Uygurların Doğu Türkistan'daki yerleşim alanlarına baktığımızda Taklamakan çölünü çevreleyen Hoten, Kaşgar, Aksu ve Korla'da yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Daha küçük Uygur grupları ise Kumul (Hami), Turpan (Turfan), Ürümqi ve Doğu Türkistan'ın diğer yerleşim yerlerinde yaşamaktadırlar (Schwarz, 1984: 1).

Doğu Türkistan'ın dışında güney Çin'de Hunan Eyaletinin Çangde ilçesinde 4.446 Müslüman Uygur yaşamaktadır. Burada yaşayan Uygurlar, Uygurca yerine artık Çince konuşmaktadırlar. Bu küçük topluluğun ataları 13. yüzyılda Moğol imparatoru Çin tahtında iken modern Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinden göç etmişlerdir (Wei, 1987: 63).

Schwarz'ın verdiği bilgiye göre ise bu dönemde 29 Uygur kabilesi Çin'in Hunan eyaletinin Çangde bölgesinin yanı sıra Taoyuan bölgesine de göç etmişlerdir. Burada hala 2.000 Uygur yaşamaktadır (Schwarz, 1984: 1).⁵ 19. yüzyılın sonunda başka bir göç olayını görmekteyiz. Bu göçle çok sayıda Uygur batıya, Doğu Türkistan'dan [Rusya'nın]⁶ Fergana bölgesine gitmiştir (Wei, 1987: 63).

Çin dışında Kazakistan (224.713), Kırgızistan (48.543), Özbekistan (20.000), Rusya (3.696), Türkmenistan (1.204) ve Ukrayna'da da (197) yaşayan Uygur toplulukları vardır (Tekin & Ölmez, 2018: 154). Ayrıca, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde 1.000 civarında Uygur yaşamaktadır (Boeschoten, 1998: 14). Bu genel bölge dışında Pakistan, Türkiye, Avustralya, Hindistan, Endonezya, Suudi Arabistan, Amerika Birleşik Devletleri ve [Batı] Almanya'da da yaşayan küçük Uygur toplulukları vardır (Hahn, 1991: 5).

Günümüz Uygurlarının, *Uygur* etnik adını almaları ise 20. yüzyılın başında görülür. Çağatay'a göre 1921 yılında, Taşkent'te oturan Doğu Türkistanlılar halk adı olarak *Uygur* adını kullanmaya karar vermişlerdir. O günden itibaren bu ad yayılmış ve hiç olmazsa resmi dilde mahallî tabirler olan *Kaşkarlık* "Kaşgarlı", *Turpanlık* "Turfanlı", *Aksuluk* "Aksulu" gibi sadece şahıs belirten adlandırma azalmıştır (Çağatay, 1972: 52).

1921'de Taşkent'te alınan bu karara kadar kendilerini Uygur diye adlandıran tek halk Gansu eyaletinde yaşayan Sarı Uygurlar idi (Ramsey, 1989: 186). 1934'te Doğu Türkistan Hükümeti, "Uygur" ismini umumî isim olarak kabul etmiştir. 1955'te Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulmasıyla da "Uygur" ismi resmileşmiştir (Yazıcı Ersoy, 2007: 360).

Günümüz Uygurlarının Uygur etnik adını almaları onların doğrudan Eski Uygurların torunları olduğu inancına dayanmaktadır (Hahn, 1998: 379).⁷ Günümüzde, Türkologlarca Uygurca'yı, Eski Uygurcadan ayırmak için *Yeni Uygurca*, *Modern Uygurca* ya da *Çağdaş Uygurca* adları kullanılmaktadır.

Bugün, Uygurlar dillerini *Hazirki Zaman Uygur Tili* "Günümüz Uygur Dili", *Uygur Tili* "Uygur Dili", *Uygurçe* "Uygurca" şeklinde adlandırmaktadırlar. Batılı araştırmacılar tarafından yapılan ilk bilimsel çalışmalarda bu dili adlandırmada *Türkî*, *Doğu Türkî*, *Çağatayca* ve *Doğu Türkçesi* gibi terimler kullanılmışken şimdi yukarıda da belirttiğimiz gibi yaygın olarak *Yeni Uygurca* ve *Modern Uygurca* terimleri kullanılmaktadır.

Doğu Türkistan'da Yeni Uygurca dışında beş Türk dili daha konuşulmaktadır. Bu diller Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca ve Tuvaca'dır. Doğu Türkistan'da konuşulan Türk dillerinin birbirleri ile yakın bağlantısı olması Türk dili konuşulan komşu bölgelerde pasif iki dil edinimine neden olmuştur. Özellikle Uygurlar, Özbekler ve Tatarlar arasında iki dillilik yaygındır. Bunun yanı sıra Uygurlar ile Kazaklar ve Uygurlar ile Kırgızlar arasında da iki dillilik görülür. Bu topluluklar arasında anlaşmada çıkabilecek zorluklar iletişimdeki bazı deneyimlerle giderilebilmektedir. Tuvaca diğer Türk dillerine göre farklı bir konumda olmasına

rağmen Tuvaların komşu Kazaklarla iletişim için gerekli olan pasif iki dilliliği edinmeleri çok da zor olmamaktadır (Wurm, Mühlhäusler, & Tyron, 1996: 822-823).

Hahn'ın (1998: 379) verdiği bilgiye göre Yeni Uygurca Doğu Türkistan'da yalnızca Türk dili konuşan milletlerin ikinci dili değil Oyrat-Moğolları, Dunganlar (Hui), Sarikoliler, Wañiler, Ruslar ve az da olsa Han Çinlilerinin de ikinci dili yani "lingua franca"dır.

Bu arada, Yeni Uygurca ile ilgili yapılan çalışmaların çok azında değinilen Yeni Uygurca ile yakın bağlantısı olan Eynu dili ile ilgili kısaca şu bilgileri verebiliriz.

Eynu dili Doğu Türkistan'ın batısında, Kaşgar ve Hoten arasında ve doğuda Aksu'nun ötesinde birkaç bin kişilik dağınık gruplarca konuşulmaktadır. Bu dil yapısal olarak ve fonetik bakımdan bir Türk dilidir. Yeni Uygurca ünlü uyumu ve ünsüz benzeşmesi Eynu dilinde tamamen işlemektedir. Yeni Uygurcadaki fonetik sistem Farsça kökenli sözcükler dâhil bütün sözcüklere uygulanmaktadır. Eynu dilinin sözcüklüğü baskın olarak Farsça ya da Farsçadan türeme sözcüklerdir (Wurm, Mühlhäusler, & Tyron, 1996: 823). Bununla birlikte Wurm (1997: 244-245), Eynu dili konuşurları ile Yeni Uygurca konuşurların karşılıklı anlaşamayacakları kadar farklı diller kullandıklarını vermiş olduğu paralel yapıdaki örnek cümlelerle ortaya koymaktadır.

Wang'ın (1994: 63-64) Doğu Türkistan'ın güneyinde Eynu dili üzerine araştırmalar yapan Zhao Xiang-ru ve Haşim Turdi'nin çalışmalarından bu dil ile ilgili verdiği bilgilere göre Eynu dili kelimelerinin % 65'i İrani kaynaklı kelimelerdir. Fakat bu sözcüklerin çoğu değiştirilmiş ya da basitleştirilmiştir. Eynu dilinde standart Farsçanın da bir parçası olan Arapça sözcükler büyük yer tutar. Buna ek olarak başka birkaç dilden de ödünç sözcükler alınmıştır. Örneğin kişi adlarının neredeyse tamamı Yeni Uygurcadandır. Yeni Uygurca dışında Moğolcadan, Mançucadan ödünç sözcükler de alınmıştır. Eynular kendilerini Fars kökenli olarak görmektedirler. Eynuların hepsi Yeni Uygurca'yı da bilmekte olup Yeni Uygurca'yı yabancılarla iletişimde lingua franca olarak kullanmaktadırlar (Wurm, Mühlhäusler, & Tyron, 1996: 823).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Uygurlar, doğrudan Eski Uygurların torunları olduğu inancına sahip olsalar dahi günümüz Uygurlarının kullandığı dil varyantları tipolojik olarak Eski Uygurcadan farklıdır (Hahn, 1998: 379). Yeni Uygurca dil sınıflandırmalarında aynı dil grubunda (Güneydoğu Türk dili grubu) yer alan Özbekçe ile büyük yakınlık göstermektedir. Bu yakınlık ortak bir yazı dili olan ve -çeşitli farklı tarih sınırlandırmaları bir tarafa- XV-XIX. yüzyılda yaşayan Çağataycanın mirasını hangi dilin sahiplendiği noktasında da dilciler arasında tartışmalara neden olmaktadır.⁸

Uygurlar, XX. yüzyıl başlarına kadar Çağatay yazı dilini kullanmışlardır. 1920'lerden itibaren ise kendi yazı dillerini kullanmaya başlamışlardır. Hahn'ın verdiği bilgiye göre Çin'de konuşulan standart Uygurca ile Sovyetler Birliği'nde⁹ konuşulan standart Uygurca kuzey diyalektlere ya da "merkezi diyalektlere" dayanmaktadır. Doğu Türkistan standart Uygurcası başkent Ürümqi diyalektini Sovyet standart Uygurcası ise Kazakistan'da da konuşulan İli diyalektini esas almaktadır (Hahn, 1991: 6).

Yeni Uygurcanın diyalektleri konusunda çeşitli görüşler vardır. Başlıca üç görüşü şöyle verebiliriz:

Pritsak (1959: 528) Yeni Uygurca'yı iki ana gruba ayırmaktadır.

1) Asıl Uygur Dialektleri:

a) Güney Dialektler: Uygur Özerk Bölgesi- Doğu Türkistan'ın günümüz yazı dilinin temelini oluşturmaktadır.¹⁰ Doğu Türkistan'ın güneyinde ve güneybatısında konuşulmaktadır. 1) Kaşgar-Yarkend diyalekti, Yeñi-Hissar ağzı ile; 2) Hotan-Keriya diyalekti, Çerçen ağzı ile; 3) Aksu diyalekti (Dolanca ile aynı, yani Maralbaşı ve Karaşahr ağzıları).

b) Kuzey Dialektler: Çin Türkistanı'nın kuzeydoğusunda, doğusunda ve Batı Türkistan'da konuşulmaktadır. Bunlar 1) Kuça-Turfan-Hami diyalekti; 2) Tarançi diyalekti.

2) İzole Uygur diyalektleri: Salarca, Lobnor diyalekti, Hoton diyalekti ve Sarı Uygurca.

Baskakov (1960: 182-183) ise Uygur diyalektlerini dörde ayırmaktadır.

1) Güney diyalekt grubu:

a) Kaşgar-Yarkend diyalekti, Yeñi-Hissar ağzı ile.

b) Hotan-Keriya diyalekti, Çerçen ağzı ile.

c) Aksu diyalekti.

2) Kuzey diyalekt grubu:

a) Kuça-Turfan diyalekti (Karaşar, Kuça, Turfan, Kumul-Hami)

b) İli ya da Kulca diyalekti.

3) Lobnor diyalekti.

4) Salarca ve Sarı Uygurca.

Hahn (1998: 395) Çin'de resmi olarak kabul edilen Uygur diyalekt sınıflandırmasını şu şekilde vermektedir.

1) Merkezî Grup:

a) Kuzey alt grubu: Urumçi (*Ürümçi*), İli (eskiden Tarançi), Turfan (*Turpan*), Hami (*Kumul*).

b) Güney alt grubu: Kaşgar (*Keşke*), Dolan (Kaşgar-Aksu bölgesinin Dolanları tarafından konuşulur ve Kaşgar ağzının bir çeşidi olarak düşünülür), Atuş, Tarim, Muğal (Yarkend nehri kıyılarına göç eden Muğallar tarafından konuşulmaktadır), Kuçar (*Kuça*).

2) Hotan Dialekti: Hotan (*Hoten*), Çerçen, Çarklık (*Çakilik*).

3) Lopnur Grubu: Lopnur diyalektinden oluşur.

Son olarak, Kelpin (*Kelpin*) diyalektini anan Hahn, bu diyalektin özel bir durum gösterdiğini ve merkezî diyalekt bölgesinde konuşulmasına rağmen Hotan tipi alt-katmana (substratum) sahip olduğunu belirtir.

2. Uygur Türklerinin kullandıkları alfabeler

Uygurca ilk olarak VIII. yüzyılda Uygur devletinin kurulmasından sonra yazı dili olarak kullanılmaya başlandı. Göktürk anıtlarındaki dille hemen hemen aynı olan bu dili Uygurların devlet içinde hâkim unsur durumuna geçmelerinden dolayı Uygurca olarak adlandırmak yerinde olacaktır. O dönemden bu zamana kadar da Uygurca hemen hemen hiç kesintisiz yazı dili olarak kullanılmıştır (Öztopçu, 1993: 168).

İslamiyet'in Orta Asya'da yayılmaya başladığı X. yüzyıldan itibaren Uygurlar Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

XX. yüzyılın başlarında çoğu Uygur kendi dillerinde yazmak için Çağatay temelli imla sistemleri kullanmışlardır. Bu imla sistemlerinde, Farsça ve Tacikceden İran kökenli tertipleri ve özel karakterleri ihtiva eden Arap yazısı kullanılmıştır. 1937 yılında imla sistemini Yeni Uygurcaya daha uygun hale getirmek için tutarlı bir ünlü temsil sistemi oluşturuldu ve Arapçaya özel harfler alfabaden çıkartıldı. Bu sistem birkaç değişikliğe uğradı. Bu sırada Sovyet standart Uygurca'yı yazmak için Latin ve Kiril temelli imla sistemleri oluşturuldu.¹¹ 1950'lerde Doğu Türkistan'da da Kiril temelli imla sistemi oluşturuldu (bk. Ek 2, Tablo 1.). Fakat, 1960 yılında Latin temelli imla sistemi ile değiştirildi (bk. Ek 2, Tablo 2.). Bu (*Yèñi Yèzik*), Çin'deki Kültür Devrimi boyunca kullanılan resmi imla sistemi olmuştur (Hahn, 1998: 386-387).

1960'larda ve 1970'lerde resmi olarak kullanılan *Yèñi Yèzik* (Yeni Yazı Sistemi) hiçbir zaman yaygınlık kazanmadı. Dil planlayıcıları, durumu kurtaran çare olarak *Yèñi Yèzik*'i, *Kona Yèzik*'a (Eski Yazı Sistemi) eğitimle ilgili ve bilimsel çalışmalarda yardımcı olarak kullanma kararı almışlardır (Hahn, 1991: 98).

Bu arada, Arapça temelli imla sisteminin özel kullanımı devam etti ve bu "Eski Yazı Sistemi" (*Kona Yèzik*) 1983 yılında resmi olarak tekrar kullanılmaya başlandı. Aynı zamanda *ü* harfini *u*'dan ve *ö* harfini *o*'dan ayırmak için oluşturulan iki aksan işareti ünlü temsil sistemini geliştirmiştir (bk. Ek 2, Tablo 3.). En son reform, "Eski Yazı Sistemi"nde son ünsüzlerin gösterimini içermekte olup bu reform Hahn'a göre imla sistemi içindeki tutarlılığı azaltmış durumdadır (Hahn, 1998: 387).

Genel olarak, *Kona Yèzik*'in baskı ve elyazısı biçimlerinde önemli farklar yoktur. Her ikisi de bugünlerde Arap yazısı esasına dayalı yazı sistemlerinde çok yaygın olan *nashî* (Arapça *nashî* "kopyalama") üslubuna dayanmaktadır. Özellikle Fars temelli hat sanatı okullarında çok popüler olan *ta'lik* ve *nasta'lik* üsluplarına dayalı olan biçimler zaman zaman Uygur yayımlarında -özellikle başlıklarda- süsleme amaçlı kullanılmaktadır (Hahn, 1991: 95).

Her üç alfabede de ünlü uzunluğu gösterilmemektedir. Üç sistem de yalnızca fonemik temsili göstermekle kalmaz ses uyum kurallarını, umlaut, ünlü yükselmesi ve ünsüz ötümsüzleşmesini de gösterir. Fakat 1985 yılında Doğu Türkistan'da yapılan reform sonucunda ünsüz ötümsüzleşmesi şimdi tutarsız bir biçimde gösterilmektedir (Hahn, 1998: 387).

3. Yeni Uygurca sözlükler

Bilindiği gibi ilk Yeni Uygurca sözlükler batılılarca hazırlanmıştır. 1880 yılına tarihlenen Robert Barkley Shaw'ın Yeni Uygurca-İngilizce sözlüğü¹² ilk Yeni Uygurca sözlük olma özelliği taşımaktadır. Bu sözlük 226 sayfa olup 1-208 arası Shaw'ın hazırladığı Yeni Uygurca-İngilizce sözlüktür. 209-226 sayfalar arası sözlüğün ek kısmı olup J. Scully tarafından hazırlanan Yeni Uygurca-İngilizce kuş ve bitki adları sözlüğüdür¹³.

H. Whitaker'ın 1909 yılında yayımlanan *Yeni Uygurca Sözlüğü* ise az hacimlidir. Yeni Uygurca-İngilizce sözlük bölümü 22 sayfa iken İngilizce-Yeni Uygurca sözlük bölümü 15 sayfadır. Ayrıca Whitaker, sözlük kısmından önce eserinde Yeni Uygurca gramer bilgisi de vermektedir. G. Raquette'in 1927 yılında yayımlanan *İngilizce-Yeni Uygurca Sözlüğü* de

önemli çalışmalardandır. 139 sayfalık eserde Raquette çoğu madde başını alt madde başlıkları ve örnek cümleler ile zenginleştirmiştir. Örneğin sayfa 138b.'de *yes* "evet" madde başı karşılığı olarak Farsça *âri* sözcüğünü veren Raquette, Yeni Uygurcada genellikle sorulan sorunun olumlu biçiminin tekrarlanması ile "evet" sözcüğünün ifade edildiğini şu örnekle belirtir:

– *Tünekün keldi mu?* "Dün geldi mi?"

– *Tünekün keldi.* "Dün geldi."

Bu arada Uygurlar bugün *evet* sözcüğünü *he'e* (*Uygur Tilinin İzahlık Luğiti*, (V): 488b.) ya da *he* (*Uygur Tilinin İzahlık Luğiti* (V): 487a-b., *he II* madde başı) sözcükleri ile karşılamaktadırlar. Bunun yanı sıra Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde karşılaştığımız *ava* (Atalay, 2006: 89) "acımak bildiren bir edattır..." sözcüğünün Uygurlar arasında XIX. yüzyıl sonlarına kadar "evet, pekâlâ, tamam" anlamları ile kullanıldığını görmekteyiz.¹⁴

1990'lı yılların başına kadar hazırlanan kimi Yeni Uygurca sözlükler Kurtuluş Öztopçu tarafından 1992 ve 1993 yıllarında iki ayrı makalede tanıtılmıştır.¹⁵ Bundan bir yıl sonra Arienne Dwyer, kaleme aldığı yazısında yabancı dil (İngilizce) eğitimi gören öğrencilere yönelik hazırlanan iki sözlük ile bir Uygurca telaffuz sözlüğünü tanıtmıştır.¹⁶

Dwyer'in yabancı dil eğitimi ile ilgili üzerinde durduğu sözlüklere ek olarak Henry G. Schwarz'ın Uygurca-İngilizce sözlüğünü verebiliriz:

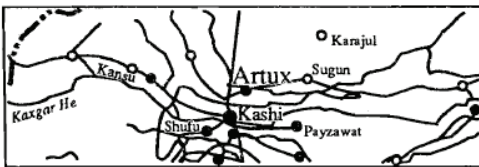
Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. East Asian Research Aids and Translations, Volume 3, Bellingham. Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University. (xxiv + 1083 + 2 s.; sözlük kısmı 1-947 arası)

Schwarz, 1083 sayfalık hacimli sözlüğüne başlamadan önce Uygurlar ve Uygurca ile ilgili kısaca bilgi vermektedir. Sözlük madde başlarının yazımında Schwarz, Uygurların günümüzde kullandıkları Arap alfabesi temelinde oluşturulan Uygur alfabesi yerine Latin alfabesini kullanmıştır.

Yazarın sözlüğü hazırlarken çok titiz davrandığını belirtmeliyiz. Yalnızca sözcüklerin anlamlarını vermekle yetinmeyen Schwarz sözcüklerin tanımlanmasında kolaylık sağlamak için zaman zaman resimlere de (450 adet) başvurmuştur. Örneğin bk. *karakuyruk* "Moğol ceylanı", (s. 615). Kimi zaman yer adlarının açıklamasında harita da kullanan Schwarz buna ek olarak koordinat bilgileri de vermektedir. Böylece Schwarz, hem özellikle Doğu Türkistan ile ilgili coğrafi bilgi edinmek isteyenler hem de yer adları üzerine çalışanlar için önemli veriler sunmaktadır. *Atuş* madde başında (s. 6) bunu görmekteyiz:

atuş

geo. n. Artux (Artush), county in Xinjiang (39.40N 76.10E). Established in 1942. Population (1982): 132,494. [Q. *atuş*].

Schwarz, sözlüğünün giriş kısmında sözlük kullanımı ile ilgili bilgi verirken etimoloji konusuna da değinmektedir. Yazar, Uygurca sözcüklerin çoğunun Arapça ve Farsçadan türediğini belirtmekte ve bazı dilbilimcilere göre toplam Uygurca sözcüklüğünün % 75'inin Arapça ve Farsça kökenli olduğunu dile getirmektedir. Schwarz, sözlüğünde kimi zaman köken bilgisi verse de bu bilgilerin Arapça ve Farsça yerine son dönem Rusça ve Çince alıntı sözcükler ile ilgili olduğunu belirtelim: Örn.:

abune “abone” [< Rusça *abonement* < Fransızca *abonnement*], (s. 1-2).

Asıl sözlük kısmından sonra, 948. sayfadan itibaren Schwarz, çalışmasına ek bölüm diyebileceğimiz çeşitli listeler koymuştur. Bu bölümde özellikle Uygurca-İngilizce terminolojik listeler (tarım, astronomi, botanik vb.), alan uzmanları için pratik veri olarak sunulmaktadır. Bunun dışında Uygurcada çoğunlukla kullanılan bazı ekler, takvim bilgisi, Doğu Türkistan’da yer alan başlıca idarî yer adlarının bir dizini, erkek ve kadın kişi adları, ağırlık ve ölçü terimleri de bu bölümde yer almaktadır.

Her ne kadar şimdiye kadar hazırlanmış olan sözlükler arasında İngilizce, Rusça, Çince gibi dillerde yer alan sözcüklerin Yeni Uygurca karşılıklarını bulabileceğimiz iki dilli önemli kaynaklar mevcut ise de bu durum maalesef Türkiye Türkçesi için pek de geçerli değildir. Yine de Türkçe-Yeni Uygurca iki dilli sözlük ihtiyacını önemli ölçüde karşılayacak şekilde 1980’lerin sonunda hazırlanmış olan bir sözlük elimizde bulunmaktadır:

Abdulla, Mömin (1989). *Türkçe-Uygurçe luğet / Türkçe-Uygurçe lügat*. Milletler Neşriyatı. (1 + 2 + 3 + 1056 s.; sözlük kısmı 1-1048 arası).

Mömin Abdulla tarafından hazırlanan ve otuz binden fazla sözcüğün girildiği belirtilen bu sözlükte Türkçe madde başları büyük ölçüde Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*’ün 4. baskısı (1966) ile Pars Tuğlacı’nın *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*’ü (1971) temel alınarak seçilmiştir.

İki dilli Uygurca sözlükler hem Uygurca öğrenmek isteyenler için hem de yabancı dil öğrenmek isteyen Uygurlar için önemli kaynaklardır.¹⁷ Bununla birlikte yazı dilinin gelişiminde en önemli faktör elbette ki bir dile ait tek dilli sözlüklerdir. Burada Uygurca için şu önemli tek dilli sözlükten söz edebiliriz:

Uygur Tilinin İzahlık Luğiti. (Cilt I-VI). Pekin: Milletler Neşriyatı, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995, 1998. (I. cilt (a-p) 809 s.; II. cilt (t-h) 908 s.; III. cilt (d-f) 946 s.; IV. cilt (k-l) 946 s.; V. cilt (m-ü) 904 s.; VI. cilt (v-y) 784 s.)

Bu altı ciltlik sözlük Uygurcanın standart dile ait en kapsamlı sözlüğüdür diyebiliriz. Bu sözlüğün tamamlanmasından bir yıl sonra kısaltılmış biçimi olan tek ciltlik sözlük yayımlanmıştır. 2011 yılında ise kısaltılmış biçimin eklemeler ve düzeltmelerle ikinci baskısı yapılmıştır:

Uygur tilinin izahlık luğiti (Kıskartılmışı) (1999). Ürümçi: Şıncañ Hëlک Neşriyatı. (2 + 1 + 7 + 1471 s.; sözlük kısmı 1-1451 arası).

Hazırkı zaman Uygur tilinin izahlık luğiti (Kıskartılmışı) (2011). Ürümçi: Şıncañ Hëlک Neşriyatı. (2 + 6 + 2 + 1446 s.; sözlük kısmı 1-1396 arası).

2011 yılında yayımlanan bu kısaltılmış Uygurca sözlükte kimi zaman imla değişikliğine gidildiği görülmektedir. *Uygur tiliniñ izahlıq luğiti*'nin 1990 yılında yayımlanan birinci cildinde ve 1999 yılında yayımlanan kısaltılmış ciltte “itibar, saygınlık, güven” anlamındaki *abroy* sözcüğü 2011 yılı baskısında *abruy* olarak verilmiştir.

Kimi zaman da madde başı sözcüklere ya da sözcüklerin anlamlarına eklemeler yapılmıştır. 1990 ve 1999 yılı baskılarında *apa* sözcüğü dört ayrı anlama sahip bir sözcük olarak verilirken 2011 yılı baskısında dört anlamlı *apa (I)* sözcüğüne ek olarak “abla” anlamıyla *apa II* madde başı verilmiştir.

Notlar

- 1 Bu yazı, 108K413 numaralı “Çin’deki Türk Dilleri” TÜBİTAK projesinde (2009-2011) hazırlanmış olduğum “Uygurlar ve Yeni Uygurca” adlı çalışmadan geliştirilmiştir.
- 2 Bölge adının Yeni Uygurca resmî biçimi “Şincañ Uyğur Aptonom Rayoni”dir. “Şincañ” sözcüğünün Çince yazımı 新疆 olup Pinyin ile gösterimi “Xinjiang”dır.
- 3 1953, 1964, 1982 ve 1984 verileri için bk. Svanberg, 1988, s 7.
- 4 Sayısal veri Çin’in Ulusal İstatistik Bürosu [中华人民共和国国家统计局 编 / Zhonghua Renmin Gongheguo Guojia Tongji Ju Bian] tarafından yayımlanan ve Çin’in ekonomik ve sosyal gelişimini kapsamlı olarak yansıtan *China Statistical Yearbook - 2018* adlı yıllık istatistiksel yayımdan alınmıştır. Bu yayımdaki “Etnik Azınlıkların Coğrafi Dağılımı ve Nüfus” (Bölüm 25-19) başlığı altında 2010 nüfus sayımı esasında verilen rakamdır.
- 5 Uygurların Çin’deki başlıca yerleşim alanları için bk. Ek 1.
- 6 Günümüz Özbekistan Cumhuriyeti.
- 7 Çin tarihinde Uygurlar farklı adlarla adlandırılmışlardır. Sui Tang dönemlerinde Wu Hu (乌护), Yuan He (袁纥), (乌纥), Hui He (回纥), Wei He (韦纥), Hui Gu (回鹘) gibi adlarla, Yuan hanedanlığından sonra Wei Wu Er (畏兀儿), Wei Wu Er (畏吾尔), Wei Wu (畏兀) vb. adlarla adlandırılmışlardır. Bk. Cheng, 1997: 5. Uygur adının anlamı ve ilk olarak nasıl ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunların içerisinde tarihi Türk kaynaklarından *Divan-ü Luğati’-Türk’te* (Atalay, 2006: 111-113, *Uygur maddesi*), Reşideddin Oğuznamesi’nde (Togan, 1982: 20) ve Ebulgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* (Ölmez, 2003: 33, 69) adlı eserinde *Uygur* adı ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır.
- 8 Bu konuda bk. Yılmaz, 2008. Çalışmada Mirsultan Osmanov ve Hemit Tömür’e ait olan “Çağatay tili toğrisidiki qarashirimiz” (Şincañ Daşösi İlmîy Jurnili / Pelsepe-İctimaiy-Pen Kısmi, 1993, sayı: 1, s. 1-52) adlı makale ele alınmıştır.
- 9 Günümüzde başta Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri.
- 10 Uygur yazı dilinin esasını teşkil eden diyalekt grubu üzerinde çeşitli görüşler vardır. Kimi araştırmacılar Ürümçi diyalektini, kimi araştırmacılar Ürümçi-İli diyalektini esas alırken genel kabul gören merkezî ağız grubunda Ürümçi, Kumul, Turfan, İli ve Kaşgar-Atuş diyalektleri yer almaktadır. Bk. Emet, 2008, 48-66. Ayrıca konu ile ilgili olarak Hahn’ın başta Lobnor ve Hotan diyalektleri olmak üzere Uygur diyalektolojisi ve Uygurcanın kimi sesbilgisel özellikleri ile sözvarlığı hakkında kaleme aldığı yazısı için bk. Hahn, 1986.
- 11 Uygur Türkçesinin yazımında kullanılmak üzere Sovyetler Birliğinde oluşturulan Arap, Latin ve Kiril alfabeleri için bk. Ercilasun, 2014: 19.
- 12 Bk. Shaw, 1880. Eser, 2014 yılında İngilizceden Türkçeye çevrilip eklemelerle tekrar yayımlanmıştır. Bk. Shaw, 2014.
- 13 J. Scully, *Appendix to Vocabulary: Turki Names of Birds / Turki Names of Plants* (s. 209-226).
- 14 Bk. Shaw, 2014: 45b., *ava* madde başı. Değindiğimiz üç batılı araştırmacının sözlükleri ve bu sözlüklerde Yeni Uygurca için kullanılan Latin harfli imla hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yıldırım, 2011: 153-174.

- 15 Bk. Öztopçu, 1992: 155-170; Öztopçu, 1993: 167-174. Öztopçu'nun değindiği Uygurca sözlüklere ek olarak 1990'lı yılların ortasından itibaren yayımlanan şu dört sözlüğü verebiliriz: Abbas, Abdusalam (1996). *Uygur tilidiki ahanıdaş sözler luğiti*. Milletler Neşriyatı. (10 + 285 s.; sözlük kısmı 11-285 arası); Osmanov, Mirsultan vd. (1997). *Hazirki zaman Uygur edebi tiliniñ imla ve teleppuz luğiti*. Şıncan Hek Neşriyatı. (2 + 963 s.; sözlük kısmı 61-902 arası); Abdurahman, Hemidulla vd. (2001). *Uygur tiliga çettin kirgen sözlerniñ izahlik luğiti*. Ürümçi: Şıncan Hek Neşriyatı. (10 + 728 s.; sözlük kısmı 1-728 arası); Cilan, Perhat Muhammedeli vd. (2007). *Hazirki zaman Uygur tiliniñ dialekt ve şeviliri luğiti*. Beycing: Milletler Neşriyatı. (3 + 369 s.; sözlük kısmı 1-364 arası).
- 16 Bk. Dwyer, 1994: 155-159. Dwyer'in tanıttığı sözlüklerin künyeleri şöyledir: Danyel Sinjon [Daniel St. John] (ed.) (1993). *Uygurçe-İngilizçe luget [A Uighur-English dictionary]*. Ürümçi: Şıncan Hek Neşriyatı. (671 s.); Enver Peyzulla [Anwar Feyzulla] (ed.) (1988). *İngilizçe-Uygurçe luget [English-Uyghur dictionary]*. Ürümçi: Şıncan Hek Neşriyatı. (558 s.); Amine Gappar vd. (ed.) (1988). *Hazirki zaman Uygur edebiy tiliniñ teleppuz luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı. (680 s.).
- 17 Yukarıda değindiğimiz Uygurca-İngilizce sözlüklerin yanı sıra Uygurların ikinci dilleri diyebileceğimiz Çinceyi öğrenmeleri için Uygurca-Çince sözlükler de Uygur sözlükleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. 1982 yılında yayımlanan ve aslında Schwarz'ın da sözlüğünü hazırlarken büyük ölçüde yararlandığı *Uygurçe-Henzuce Luget* (Ürümçi: Şıncan Hek Neşriyatı, 1982. 8 + 798 s.)'in ardından bu alanda iki önemli sözlük hazırlanmıştır: *Uygurçe-Henzuce, Henzuce-Uygurçe luget* (2001). Ürümçi: Şıncan Üniversitesi Neşriyatı. (573 + 777 s.); *Uygurçe-Henzuce luget* (2006). Beycing: Milletler Neşriyatı. (9 + 2 + 1390 s.).
- 18 Harita, Schwarz 1984 (s. 2) yayımından alınmış olup yer adlarında bazı yazım değişikliklerine gidilmiştir.
- 19 Hahn 1991 (s. 103) yayımından alınmıştır.
- 20 Tekin & Ölmez 2018 (s. 155-156) yayımından alınmıştır.
- 21 Tekin & Ölmez 2018 (s. 158) yayımından alınmıştır.

Kaynaklar

- Abdulla, M. (1989). *Türkçe-Uygurçe luget / Türkçe-Uygurçe lugat*. Pekin: Milletler.
- Atalay, B. (2006). *Divanü lûgat-it Türk tercümesi*. Cilt 1. 5. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskiye yazıki*. Moskva: İnstituta yazıknoznanıya Akademii Nauk SSSR.
- Boeschoten, H. (1998). The speakers of Turkic languages. L. Johanson, É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic languages*: 1-15. Londra, New York: Routledge.
- Cheng, Sh. (1997). *Tujue bijiao yuyanxue [突厥比较语言学 / A comparative study of the Turkic languages]*. Ürümçi: Şıncan Hek.
- Çağatay, S. (1972). *Türk lehçeleri örnekleri II: Yaşayan ağız ve lehçeler*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Dwyer, A. (1994). Materials for the study of modern Uyghur published in China. *Central Asiatic Journal*, 38/2: 155-159.
- Emet, E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Örneklerle bugünkü Türk alfabeleri*. 7. baskı. Ankara: Akçağ.
- Hahn, R. F. (1986). Modern Uyghur language research in China: four recent contributions examined. *Central Asiatic Journal*, vol. 30, no. 1-2: 35-54. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hahn, R. F. (1991). *Spoken Uyghur*. Seattle and London: University of Washington.
- Hahn, R. F. (1998). Uyghur. L. Johanson, É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic languages*: 379-396. London and New York: Routledge.

- Osmanov, M., Tömür, H. (1993). Çağatay tili togrisidiki karşılimiz. *Şiñcañ Daşösi İlmîy Jurnili*, (1): 1-52.
- Ölmez, Z. (2003). *Şecere-i Türk'e göre Moğol boyları*. İstanbul: Kebikeç.
- Öztopçu, K. (1992). Modern Uygurca ile ilgili açıklamalı bir kaynakça. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, (4): 155-170. Ankara: Şafak.
- Öztopçu, K. (1993). Uygurca'nın yazı dili olarak gelişmesi ve Uygurca sözlükler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 3: 167-174. Ankara: Simurg.
- Pritsak, O. (1959). Das Neuuirgische. J. Deny vd. (Ed.). *Philologiae Turcicae fundamenta*, Cilt 1: 525-563. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Ramsey, S. R. (1989). *The languages of China*. Princeton, New Jersey: Princeton University.
- Raquette, G. (1927). *English-Turki dictionary, based on the dialects of Kashgar and Yarkand*. Leipzig, Lund: Otto Harrassowitz, CWK Gleerup.
- Schwarz, H. G. (1984). *The minorities of northern China, a survey*. Studies on East Asia, Volume 17. Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University.
- Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. East Asian Research Aids and Translations, Volume 3. Bellingham, Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University.
- Shaw, R. B. (1880). *A sketch of the Turki language as spoken in eastern Turkistan (Kâshghar and Yarkand), with lists of names of birds and plants by J. Scully, part II. vocabulary, Turki-English*. Calcutta: Baptist Mission.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend ağzı sözlüğü*. İngilizceden çeviren ve eklemelerle yayına hazırlayan: F. Yıldırım. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Svanberg, I. (1988). *The Altaic-speakers of China: numbers and distribution*. Uppsala: Centre for Mult[i]ethnic Research, Uppsala University, Faculty of Arts.
- Tekin, T., Ölmez, M. (2018). *Türk dilleri - giriş*. Yenilenmiş 5. baskı. İstanbul: BilgeSu.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz destanı: Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili*. 2. baskı. İstanbul: Enderun.
- Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*. (Cilt I-VI), (1990, 1991, 1992, 1994, 1995, 1998). Pekin: Milletler.
- Wang, Y. (1994). *Çin'deki Türk diyalektleri araştırmaları tarihi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Wei, C. (1987). The Turkic speaking minorities in China, *Materialia Turcica*. Band 11, 1985: 61-84. Bochum.
- Whitaker, H. (1909). *Eastern Turki (as spoken in Turkistan). part I, grammar, Part II, Turki-English vocabulary, Part III, English-Turki vocabulary*. Chaubattia, Uttar Pradesh: Regimental Printing Press, 2nd Battalion, Rifle Brigade.
- Wurm, S. A. (1997). Two Turkic-based hybrid languages in Northwestern China, *Turkic Languages*, (1): 241-253.
- Wurm, S. A., Mühlhäusler, P., Tyron, D. T. (1996). *Atlas of languages of intercultural communication in the Pacific, Asia, and the Americas*. Trends in Linguistics, Documentation 13, Berlin: Walter de Gruyter.
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri*: 355-428. Ankara: Akçağ.

Yıldırım, F. (2011). 19. ve 20. Yüzyıllarda yeni Uygurcanın yazımında kullanılan imla. M. Ölmez, F. Yıldırım (Ed.). *Orta Asya'dan Anadolu'ya alfabeler, 29-30 Mayıs 2007, Eskişehir bildiriler*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, (62): 153-174. İstanbul: Eren.

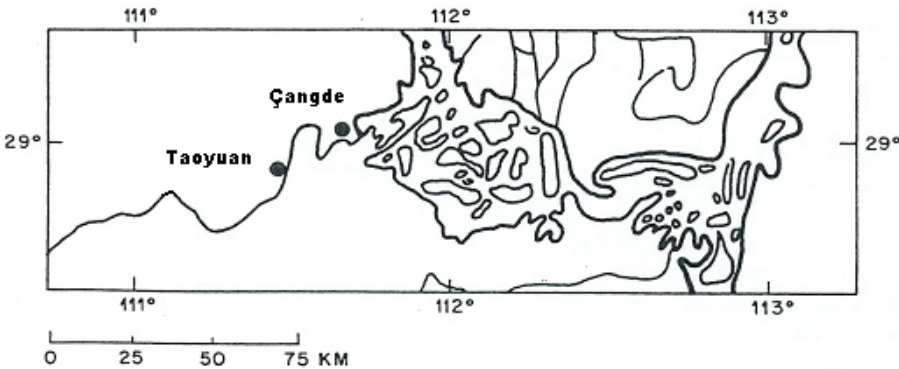
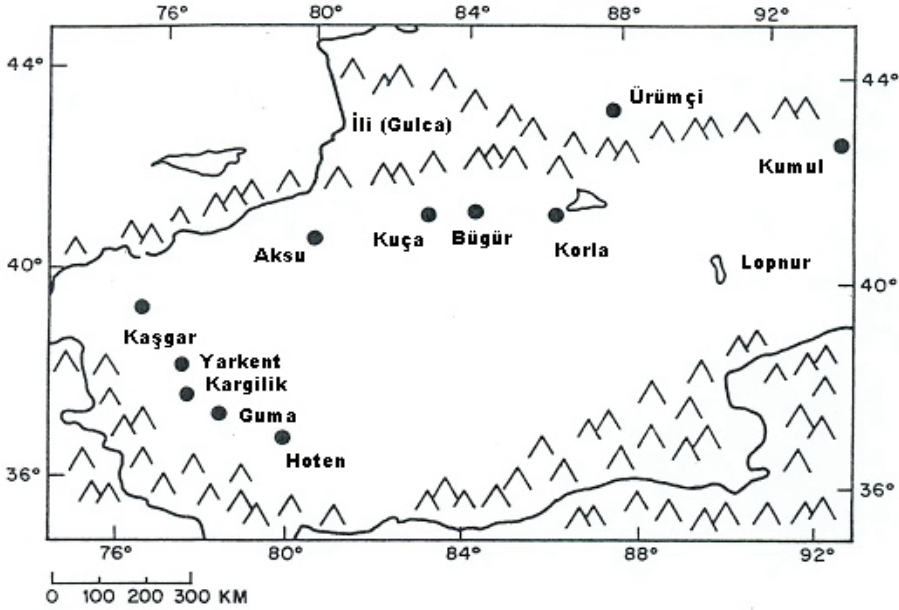
Yılmaz, S. (2008). *Çağataycanın Türk dilleri arasındaki yeri üzerine bir değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Elektronik kaynaklar

Ning, Jizhe vd. (2018). *China statistical yearbook - 2018*. Compiled by National Bureau of Statistics of China. Beijing: China Statistics Press. (Erişim tarihi: 21.12.2018)

<http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2018/indexeh.htm>

Ek 1: Çin'deki Uygurların yerleşim alanları¹⁸

Ek 2: Uygurların kullandıkları alfabeler

Tablo 1: Kiril harfli Uygur alfabesi¹⁹

01. А а = a	15. О о = o	29. Ь ь = '
02. Б б = b	16. П п = p	30. Э э = è
03. В в = w~v	17. Р р = r	31. Ю ю = yu(~yü)
04. Г г = g	18. С с = s	32. Я я = ya
05. Д д = d	19. Т т = t	33. Қ қ = q
06. Е е = e	20. У у = u	34. Ғ ғ = ğ
07. Ж ж = ž	21. Ф ф = f	35. Ү ү = ü
08. З з = z	22. Х х = x	36. Ө ө = ò
09. И и = i	23. Ц ц = c	37. Ж ж = j
10. Й й = y	24. Ч ч = č	38. Ә ә = ä
11. К к = k	25. Ш ш = š	39. Һ һ = h
12. Л л = l	26. Щ щ = šč	40. Ң ң = ŋ
13. М м = m	27. Ъ ъ = ~	41. (Ё ё = yo)
14. Н н = n	28. Ы ы = ı	42. (' = ')

Tablo 2: Latin harfli Uygur alfabesi²⁰

A a	a	a	M m	m	m	X x	x	ş
B b	b	b	N n	n	n	Y y	y	y
D d	d	d	O o	o	o	Z z	z	z
E e	e	è	P o	o	p	Q q	q	ğ
F f	f	f	Q q	q	ç	Ғ ғ	ğ	h
G g	g	g	R r	r	r	Қ қ	қ	қ
H h	h	h	S s	s	s	Ө ө	ə	e
I i	i	i	T t	t	t	Ө ө	ө	ö
J j	j	c	U u	u	u	Ü ü	ü	ü
K k	k	k	V v	v	v	Z z	z	j
L l	l	l	W w	w	w			

Tablo 3: Arap harfli Uygur alfabesi²¹

Başta	Ortada	Sonda	Yalın	Sonda	Ortada	Başta	Yalın	
قا	قا	ا	ئا	a	ق	قا	ق	k
كه	كه	ه	ئه	e	ك	كه	ك	k
ب	با	ب	با	b	ب	با	ب	g
پ	پا	پ	پا	p	پ	پا	پ	η
تا	تا	ا	ئا	t	ت	تا	ت	l
م	ما	م	ما	c	م	ما	م	m
ن	نا	ن	ئا	ç	ن	نا	ن	n
خ	خا	خ	خا	h	خ	خا	خ	h
د	دا	د	دا	d	د	دا	د	o
ر	را	ر	را	r	ر	را	ر	u
ز	زا	ز	زا	z	ز	زا	ز	ö
ژ	ژا	ژ	ژا	j	ژ	ژا	ژ	ü
س	سا	س	سا	s	س	سا	س	v
ش	شا	ش	شا	ş	ش	شا	ش	è
غ	غا	غ	غا	ğ	غ	غا	غ	i
ف	فا	ف	فا	f	ف	فا	ف	y